UDK: 81'37+81'27:811.111:811.512.133

MUQADDAS VA DUNYOVIY ORALIG‘IDA: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA “IYMON / FAITH” KONSEPTINING METAFORIK MODELLARI VA MA’NO TARAQQIYOTI YO‘NALISHI

Mamatkulova Saidaxon Shukurjonovna
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Andijon davlat chet tillari instituti mustaqil izlanuvchisi, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti

ORCID: 0009-0000-1341-151X

E-mail: mamatkulovasaida73@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida e’tiqod konsepti diniy va dunyoviy sohalar orasida qanday harakatlanishi va bu harakatni qaysi metaforik modellar tashishi o‘rganiladi. Material izohli, etimologik, frazeologik, idioma va maqollar lug‘atlari, o‘zbek xalq maqollari to‘plami hamda muallif tuzgan ikki badiiy to‘plamdan olindi. Konseptual metafora tahlili, freym tahlili va yagona leksikallashuv mezoni qo‘llandi, har bir model dalillari diniy yoki dunyoviy kontekstga mansubligi bo‘yicha qayta tasniflandi. Sakkiz modeldan ikkitasi izomorf, ikkitasi allomorf, ikkitasi lakuna nomzodi, ikkitasi ochiq chiqdi. O‘zbek tilida diniy nom o‘zining o‘zi bilan axloq sohasiga ko‘chadi va ko‘prik vazifasini narsa hamda miqdor modellari bajaradi. Ingliz tilida esa dunyoviy shartnoma va sadoqat qatlami frazeologiyada lug‘atga kirgan, muqaddas qatlam esa Bibliya iqtibosi va muallif metaforasi orqali yashaydi. Xulosa qilinadiki, ikki til bir nuqtada, ya’ni e’tiqodni axloq o‘lchovi deb bilishda uchrashadi, biroq unga qarama-qarshi yo‘llardan keladi.

Kalit so‘zlar: iymon; faith; konseptual metafora; dunyoviylashuv; diniy kod; ma’no taraqqiyoti; leksikallashuv; ingliz va o‘zbek tillari.

МЕЖДУ САКРАЛЬНЫМ И СВЕТСКИМ: МЕТАФОРИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ И НАПРАВЛЕНИЕ СЕМАНТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КОНЦЕПТА “IYMON / FAITH” В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Маматкулова Саидахон Шукуржоновна
доктор философии (PhD) по филологическим наукам, самостоятельный соискатель Андижанского государственного института иностранных языков, доцент Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация. В статье исследуется, как концепт веры в английском и узбекском языках перемещается между религиозной и светской сферами и какие метафорические модели обеспечивают это перемещение. Материалом послужили толковый, этимологический, фразеологический, идиоматический и паремиологический словари, сборник узбекских народных пословиц и два авторских корпуса художественных текстов. Применены анализ концептуальных метафор, фреймовый анализ и единый критерий лексикализации, а свидетельства каждой модели дополнительно распределены по религиозным и светским контекстам. Из восьми моделей две оказались изоморфными, две алломорфными, две являются кандидатами в лакуны, две остаются открытыми. В узбекском языке религиозное имя само переходит в сферу нравственности, а мостом служат модели предмета и количества. В английском языке светский пласт договора и верности закреплён во фразеологии, тогда как сакральный пласт живёт в библейской цитате и в авторской метафоре. Сделан вывод, что оба языка сходятся в понимании веры как нравственной меры, но приходят к нему противоположными путями.

Ключевые слова: iymon; faith; концептуальная метафора; секуляризация; религиозный код; семантическое развитие; лексикализация; английский и узбекский языки.

BETWEEN THE SACRED AND THE SECULAR: METAPHORICAL MODELS AND THE DIRECTION OF SEMANTIC DEVELOPMENT OF THE CONCEPT “IYMON / FAITH” IN ENGLISH AND UZBEK

Mamatkulova Saidakhon Shukurjonovna
PhD in Philology, Independent Researcher at Andijan State Institute of Foreign Languages, Associate Professor at Uzbekistan State World Languages University

Abstract. The article examines how the concept of faith moves between the religious and the secular spheres in English and Uzbek and which metaphorical models carry this movement. The material comes from Uzbek and English dictionaries, a collection of Uzbek folk proverbs and two author-compiled fiction corpora. Metaphor and frame analysis and a single lexicalisation criterion were applied, and the evidence for each model was sorted into religious and secular contexts. Of the eight models, two are isomorphic, two allomorphic, two are lacuna candidates and two remain open. In Uzbek the religious name itself passes into the moral sphere, with the object and

quantity models acting as a bridge. In English the secular layer of contract and loyalty is fixed in phraseology, while the sacred layer lives on in Biblical quotation and authorial metaphor. Both languages thus meet in treating faith as a moral measure, arriving there by opposite routes.

Keywords: iymon; faith; conceptual metaphor; secularisation; religious code; semantic development; lexicalisation; English and Uzbek.

KIRISH

Diniy tushunchani nomlovchi so‘z odatda ibodatxona ichida qolmaydi. U bozorga, oilaga, sud va siyosatga chiqadi, u yerda yangi ma’no oladi, ba’zan esa eski mazmunini yo‘qotadi. E’tiqod konsepti bu jarayonni kuzatish uchun qulay ob’ekt, chunki ingliz va o‘zbek tillarida uning nomlari ham diniy, ham dunyoviy qo‘llanishga ega. Masalan, ingliz *good faith* birikmasi halollikni bildiradi va Xudoga hech qanday aloqasi yo‘q. O‘zbek tilida esa *imonsiz* so‘zi dahriy kishini ham, vijdoni yo‘q odamni ham anglatishi mumkin.

Ikki tilda e’tiqod nomining nominativ taqsimoti va diniy kodi avvalroq alohida ko‘rib chiqilgan edi. U yerda asosiy savol diniy mazmunning qayerda saqlanishi bo‘lgan. Hozirgi maqolada boshqa savol qo‘yiladi. Konsept muqaddas sohadan dunyoviy sohaga, yoki aksincha, qaysi yo‘l bilan o‘tadi va bu o‘tishni qaysi obrazlar ta’minlaydi? Mavjud qiyosiy ishlarda metaforik modellar odatda bir tekis ro‘yxat sifatida beriladi. Har bir modelning diniy yoki dunyoviy kontekstga tayanishi esa alohida o‘lchov qilib olinmagan.

Maqolaning maqsadi “Iymon / Faith” konseptining metaforik modellarini dalillar konteksti bo‘yicha qayta tasniflash va shu asosda ikki tildagi ma’no taraqqiyoti yo‘nalishini aniqlashdir. Tadqiqot savoli quyidagicha. Har bir til e’tiqod konseptini muqaddas va dunyoviy sohalar orasida qay tarzda harakatlantiradi va bu harakatni qaysi metaforik modellar tashiydi?

ADABIYOTLAR TAHLILI

E’tiqodning madaniy tarixiga oid eng keng tavsiflardan biri Yu.S. Stepanov lug‘atidagi BEPA maqolasidir. Muallif konseptning eng qadimgi qatlamini umumhind-yevropa *kred-dhē- birikmasida ko‘radi, uning ma’nosi “yurak qo‘ymoq” [1, c. 265]. Biroq e’tiqodning ijtimoiy asosini u E. Benvenistga tayanib boshqa joydan izlaydi. Lotincha fides va foedus qatorida kuchli va kuchsiz tomon o‘rtasidagi kelishuv aks etadi, kuchli tomon itoat talab qiladi, o‘z navbatida va’dasini bajarishga ham majbur bo‘ladi [1, c. 266]. Stepanov e’tiqodni ikki ishtirokchi o‘rtasida takrorlanuvchi “o‘zaro murojaat doirasi” sifatida ham modellashtiradi [1, c. 268]. Bu talqin biz uchun ikki

jihatdan qimmatli. U e’tiqodning diniy mazmunidan oldin ijtimoiy, shartnomaviy mazmun turganini taxmin qilishga imkon beradi. Shu bilan birga Ioann Damaskin ajratgan eshitish orqali keladigan va ko‘rinmasni ochuvchi e’tiqod turlari [1, c. 273] konseptning ichki, mistik tomonini ham yodda tutishga undaydi.

Diniy tilni metafora nazariyasi orqali o‘rganishning metodik asosini E. Slingerland qo‘ygan. Uning fikricha, tana tajribasidagi umumiylik turli dinlarni qiyoslashga asos beradi, ammo madaniy farq uchun ham joy qoldiradi [2, p. 1]. Bu qarash bizning ishimizda ikki tildagi izomorf modellarni kutishga, lekin ularning ichki to‘ldiruvchisi farq qilishiga tayyor turishga undadi. Kognitiv tilshunoslik vositalarini diniy matnga tatbiq etishni P. Richardson hamkorlikda (C.M. Mueller, S. Pihlaja) yozgan o‘quv qo‘llanmasida tizimli yoritgan [3]. Mualliflar Qur’ondagi Nur oyatiga to‘xtalib, undagi obrazlar diniy tilda qanday ishlashini ko‘rsatadi. Ular keltirgan Yusuf Ali talqinida Alloh haqiqatini yoyuvchi kishilar Uning nuri bilan nurlanib, “like a brilliant star” porlaydi [3, p. 2]. Bu kuzatish iymon nuri obrazining manba sohasi insonda emas, ilohiy sohada ekanini ko‘rsatadi.

Rus tilida вера konseptini xristian dialogik diskursi materialida E.B. Kaznina tadqiq qilgan [4]. Bu ishning matni bilan bevosita tanishish imkoni bo‘lmadi, unga ikkilamchi tavsif orqali tayanamiz. Shuni aytish mumkinki, rus an’anasida e’tiqod ko‘proq diniy diskurs ichida o‘rganilgan, uning dunyoviy qo‘llanishlari esa chetda qolgan.

Metaforik modellarni ajratishda G. Lakoff va M. Johnson tasnifiga tayandik. Ontologik metaforada faoliyat, his va g‘oyalar jismoniy narsa yoki modda sifatida tasavvur qilinadi [5, p. 25]. E’tiqodni keltiriladigan va yo‘qotiladigan narsa deb bilish aynan shu turga kiradi. Mualliflarning yana bir qoidasi biz uchun hal qiluvchi. Madaniyatning eng asosiy qadriyatlari uning eng asosiy konseptlarining metaforik tuzilishi bilan izchil bo‘ladi [5, p. 14, 22, 24]. Agar shunday bo‘lsa, e’tiqod metaforalarining diniy yoki dunyoviy kontekstga og‘ishi ham har bir madaniyatning qadriyat tizimi haqida xabar beradi.

V.A. Maslova tilni madaniy kodlarni shakllantiruvchi omil deb biladi [6, c. 27]. U V.N. Teliya Bibliyada kodlangan umuminsoniy axborotni ham lingvokulturologiya ob’ektiga kiritishini qayd etadi, o‘zi esa faqat bir xalqqa xos axborot bilan cheklanadi [6, c. 12]. Bu farq bizning materialda bevosita ko‘rinadi. Ingliz e’tiqodining muqaddas qatlami asosan Bibliyaga ishora qiluvchi birliklarda yashaydi, o‘zbek tilida esa diniy nom milliy axloq maqollarining ichiga kirib ketgan. Ko‘rib chiqilgan ishlarda e’tiqod metaforalari diniy va dunyoviy kontekst bo‘yicha ajratilmagan. Ingliz va o‘zbek tillari juftligida bu masala umuman ko‘tarilmagan.

TADQIQOT MATERIALI VA METODLARI

Material uch manba guruhidan olindi. Birinchisi lug‘atlar. O‘zbek tomonida “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”ning II jildi [7] va Sh. Rahmatullayevning etimologik lug‘ati [8], ingliz tomonida esa A.V. Kunin tuzgan frazeologik lug‘at [9], Oxford idiomalar lug‘ati (J. Ayto) [10] va J. Speake tahriridagi Oxford maqollar lug‘ati [11] ishlatildi. Ikkinchi guruh o‘zbek xalq maqollari to‘plami [12]. Uchinchi guruhni muallif tuzgan badiiy to‘plamlar beradi. Ularning hajmi o‘zbek tilida 1 278 225, ingliz tilida 1 019 718 so‘z.

Tanlash mezoni sifatida e’tiqod nishon soha bo‘lib kelgan har qanday birlik olindi. Bu birliklar sakkiz metaforik modelga guruhlandi. FAITH IS AN OBJECT, FAITH IS A CONTRACT, FAITH IS A BUILDING, FAITH IS LIGHT, FAITH IS A QUANTITY / FORCE, FAITH IS WEALTH, FAITH IS A MORAL MEASURE va FAITH IS A LIVING BEING modellari shular jumlasidan. Har bir modelga yagona leksikallashuv mezoni bo‘yicha belgi qo‘yildi. Model ikki tilning har birida lug‘atga yoki paremiyaga kirgan bo‘lsa izomorf, bir tilda lug‘atda, ikkinchisida faqat nutqda uchragan model allomorf hisoblandi. Bir tilda bor bo‘lib, ikkinchisida topilmagan model lakuna nomzodi, bir tomoni maxsus tekshirilmagan model esa ochiq deb belgilandi.

Maqolaning o‘z qadami shundan keyin boshlanadi. Har bir modelning dalillari qo‘shimcha ravishda kontekst bo‘yicha tasniflandi. Ob’ekti Xudo, farz, ibodat yoki Injil matni bo‘lgan qo‘llanish diniy deb, ob’ekti shaxs, vatan, omad, halollik yoki va’da bo‘lgan qo‘llanish dunyoviy deb olindi. Ikkala turdagi dalilga ega model “ko‘prik” deb nomlandi. So‘ngra bu tasnif ikki tilning etimologik va lug‘aviy ma’lumotlari bilan solishtirildi, shu orqali ma’no harakatining yo‘nalishi tiklandi. Qadriyat darajasidagi tekshiruv uchun maqollar va badiiy kontekstlardagi to‘rt aksiologik o‘q (axloq o‘lchovi, moddiyat, sabr, amaliy insoniylik) jalb qilindi.

Chastota ma’lumotlari badiiy to‘plamdan olingan. Unda iymon va imon ot shakllari birgalikda 85 marta (37 va 48) uchraydi, bu 66,5 ppm ga teng. Faith esa 59 marta, ya’ni 57,9 ppm chastotaga ega. Faith qo‘llanishlari qo‘lda tasniflangan va guruhlar sanog‘i taxminiy. Taxminiy hisobda sadoqat va ishonch ma’nosi bilan diniy e’tiqod ma’nosi har biri 24 tacha qo‘llanishni oladi, undov esa 8 tacha. Bu raqamlar dalil emas, yo‘nalish ko‘rsatkichi sifatida o‘qiladi.

NATIJALAR

1. Modellar holati va kontekst taqsimoti

Sakkiz modelning leksikallashuv belgisi teng bo‘lingan. FAITH IS AN OBJECT va nutq darajasida FAITH IS LIGHT izomorf chiqdi. Allomorf belgini FAITH IS A QUANTITY / FORCE bilan birga axloq o‘lchovi modeli oldi. Shartnoma modeli o‘zbek tomoni uchun, boylik modeli esa ingliz tomoni uchun lakuna nomzodi bo‘ldi. Bino va jonzot modellari ochiq qoldi. Bu teng taqsimot o‘z-o‘zidan ko‘p narsa aytmaydi. Kontekst bo‘yicha tasnif qo‘shilganda esa manzara aniq tus oladi.

1-jadval. “Iymon / Faith” metaforik modellari dalillarining kontekst bo‘yicha taqsimoti

Model	Leksikallashuv belgisi	O‘zbek dalillar konteksti	Ingliz dalillar konteksti
FAITH IS AN OBJECT	izomorf	diniy va dunyoviy (lug‘at, nutq)	dunyoviy (frazeologiya)
FAITH IS A CONTRACT	lakuna nomzodi (o‘zbek)	topilmadi	dunyoviy (frazeologiya, nutq)
FAITH IS A BUILDING	ochiq	diniy (nutq)	maxsus qidirilmagan
FAITH IS LIGHT	izomorf (nutq darajasida)	diniy (nutq)	diniy (nutq)
FAITH IS A QUANTITY / FORCE	allomorf	diniy va dunyoviy (lug‘at, nutq)	diniy va dunyoviy (nutq)
FAITH IS WEALTH	lakuna nomzodi (ingliz)	diniy qadriyat (paremiya)	topilmadi, Xudo va moddiyat qarshi qo‘yiladi
FAITH IS A MORAL MEASURE	allomorf	dunyoviy (lug‘at, paremiya)	dunyoviy (frazeologiya)
FAITH IS A LIVING BEING	ochiq	maxsus qidirilmagan	diniy-falsafiy (nutq)

Jadvaldan uch guruh ajraladi. Faqat diniy kontekstga tayangan modellar (BUILDING, LIGHT, LIVING BEING) hammasi nutq darajasida, bir yoki ikki muallif matnida qayd etilgan. Faqat dunyoviy kontekstga tayangan modellar (CONTRACT, MORAL MEASURE) esa lug‘atlarda mustahkamlangan. Ko‘prik vazifasini OBJECT va QUANTITY / FORCE modellari bajaradi. Demak, ikki tilda ham muqaddas obrazlar til tizimining chekkasida, dunyoviy obrazlar esa uning markazida turadi. Farq ko‘priklarning qaysi tomonga qaratilganida.

2. O‘zbek tili: bitta nomning kengayishi

O‘zbek materialida diniy va dunyoviy qo‘llanish bitta ot atrofida to‘planadi. Sh. Rahmatullayev lug‘ati imon ni arabcha “sodiq bo‘ldi”, “ishonchli bo‘ldi”

ma’nolaridagi fe’lning masdari deb ko‘rsatadi. Uning bosh ma’nosi “ishonch”, “e’tiqod” bo‘lgan, “Allohga ishonish”, “diniy e’tiqod” ma’nosi esa keyinroq qo‘shilgan [8, 166-b.]. Harakatning ikkinchi bosqichini izohli lug‘atning o‘zi qayd etadi. Lug‘at keltirgan gazeta misolida “ҳозирги даврда иймон тушунчаси, сўзи виждонлилик, софлик, поклик, ҳалоллик, ишонч каби дунёвий маъноларда ҳам ишлатиляпти” deyiladi [7, 215-b.]. Shunday qilib, o‘zbek tilida yo‘nalish chiziqli. Avval umumiy ishonch, so‘ng diniy e’tiqod, keyin axloq.

Bu yo‘nalishni ko‘prik modellar amalga oshiradi. FAITH IS AN OBJECT modelida *imon keltirmoq* lug‘atda diniy akt sifatida izohlanadi, badiiy matnda esa uning ob’ekti almashadi. Sh. Xolmirzayev qahramoni Vatanga “ҳар дам, ҳар онда имон келтириб” yashaydi [13], N. Eshonqul qahramoni esa “омаднинг кўзи кўр бўлишига яна бир карра имон келтириб турарди” [14]. Ikkinchi misolda diniy fe’l kinoyali tusga kiradi. Iymon keltiriladigan narsa bu yerda omadning ko‘rligidir. *imonini yutmoq (yo‘qotmoq)* iborasi esa lug‘atning o‘zida ikki ma’noga ega, diniy ma’nosi bilan yonma-yon ko‘chma ma’nosi “виждонсизлик қилмоқ” turadi [7, 237-b.].

QUANTITY / FORCE modeli ham ikki tomonga qaraydi. *imoni komil* iborasi diniy to‘liqlikni anglatadi, *Kamoli imon — sabr* maqoli [12, 217-b.] uni sabrga bog‘laydi. I. Sulton qahramonining “Асли хотинда имон суст экан! Имони кучли бўлса биров билан гаплашармиди?” degan gapida [15] esa iymonning kuchsizligi xulq-atvor bilan, aniqrog‘i ayolning begona kishi bilan gaplashishi bilan o‘lchanadi. Diniy miqdor shu tariqa axloqiy baho mezoniga aylanadi.

Yo‘lning so‘nggi nuqtasi FAITH IS A MORAL MEASURE modeli. U o‘zbek tilida hosilalar orqali lug‘atga kirgan. *imonli* ikkinchi ma’nosida “хиёнат қилмайдиган; ҳалол, виждонли” deb izohlanadi, *imonsiz* esa “виждони йўқ, нопок” ma’nosini beradi [7, 237-b.]. Paremiyada bu model tizimli. *Insofi yo‘qning imoni yo‘q* [12, 90-b.], *Imoni yo‘qning burdi yo‘q* [12, 140-b.], *Vijdonsiz — imonsiz* [12, 320-b.] va *Hayosi yo‘qning imoni yo‘q* [12, 325-b.] maqollarida odamning qadri iymon orqali, uning insofi, obro‘si, vijdoni va hayosi bilan yonma-yon o‘lchanadi. Bu maqollarning birortasida ham Xudo tilga olinmaydi. Diniy nom o‘z ichidagi muqaddaslik salmog‘ini saqlagan holda axloqiy so‘zga aylangan.

Muhimi, harakat bir tomonlama emas. Diniy obrazlar o‘zbek nutqida hamon faol. U. Hamdam hikoyasida iymon ustunlarga tayangan bino kabi tasvirlanadi, “Фарзларни адо этишдаги энг кичкина хато ҳам иймон устунини лиқиллатиб қўяркан” [16]. Xuddi shu asarda iymonning manbasi aniq ko‘rsatiladi, “…иймон Оллоҳдан! У берса бор, бермаса, йўқ экан…” [16]. I. Sulton asaridagi “…иймон

нурининг бор бўйича аксланишига айнан шу гардлар монелик қилаётган бўлса…” jumlasida [17] esa iymon qabul qilingan nur sifatida keladi. Bundan tashqari, diniy nom dunyoviy ob’ektni muqaddaslashtiradi ham. *Vatanga kelgan — imonga kelar* maqolida [12, 9-b.] yurt e’tiqod bilan tenglashadi, *Chin boylik — imon boyligi* maqolida [12, 323-b.] esa boylik tushunchasining o‘zi iymon tomonidan qayta baholanadi. O‘zbek tilida chegara shu bois ochiq. Bitta so‘z ikki sohani ham qamraydi va ular orasida ikki yo‘nalishda harakatlanadi.

3. Ingliz tili: qatlamlarning ajralishi

Ingliz materialida manzara boshqacha tuzilgan. Faith ishtirokidagi frazeologik birliklar lug‘atda deyarli to‘liq dunyoviy. Kunin lug‘ati *good faith* ni “честность” ma’nosida, *bad faith* ning ikkinchi ma’nosini “нечестность” deb, *on the faith of…* ni “полагаясь на”, *pin one’s faith on* ni “возлагать надежды” deb beradi, *by my faith* va *i’ faith* esa “видит бог, честное слово” undovlaridir [9, c. 260–261]. Bularning birortasida diniy e’tiqod yo‘q. FAITH IS A CONTRACT modeli ham shu qatlamda turadi. Badiiy nutqda u va’da berish va uni buzish sifatida ko‘rinadi. J. Austen romanida qahramon “He has broken no faith with me” deydi, boshqa bir qahramon esa “my faith was plighted to another” deb iqror bo‘ladi [20].

Bu qatlamning yoshi haqida ehtiyotkorlik bilan gapirish kerak. Ingliz so‘zining etimologiyasi bo‘yicha biz tekshirgan manba yo‘q. Shartnomaviy mazmunning qadimiyligi faqat Stepanov keltirgan lotincha fides va foedus “shartnoma, kelishuv” qatori bilan fon sifatida asoslanadi [1, c. 266]. Shunga qaramay sinxron dalil aniq. Sadoqat va kafolat ma’nosi frazeologiyada saqlanib qolgan, badiiy to‘plamdagi qo‘llanishlarning taxminan uchdan biridan ko‘prog‘i ham shu sohaga tegishli.

Muqaddas qatlam ingliz tilida ikki kanal orqali yashaydi. Birinchi kanal Bibliya iqtibosi. *Faith will move mountains* maqoli [11] va *move mountains* iborasi [10] Injil matniga, *a doubting Thomas* iborasi esa havoriy Tomas haqidagi rivoyatga tayanadi va lug‘atlar bu manbani qayd etadi [10]. Bu birliklarda e’tiqod metafora orqali emas, matnga havola orqali muqaddaslikni saqlaydi. Ikkinchi kanal muallif metaforasi. G.K. Chesterton romanida bo‘ronlar ortida “a fixed star of faith” turadi, keyin esa bu yulduz so‘nadi, “Now the star had gone out, and there was only misery” [18]. H. Melville e’tiqodni qabrlar orasida oziqlanuvchi jonzot qiyofasida beradi, “But Faith, like a jackal, feeds among the tombs, and even from these dead doubts she gathers her most vital hope” [19]. Har ikki obraz bitta yozuvchi nutqiga xos, lug‘atga kirmagan.

Ko‘prik model ingliz tilida ham bor, biroq u faqat nutqda. QUANTITY / FORCE modelida *full of faith* birikmasi diniy mo‘jizaga ishonchni ham, sevgilining sadoqatiga

ishonchni ham bildiradi. J. Austen qahramoni qizning “as full of faith in the constancy of mine as ever” bo‘lganini eslaydi [20]. Bu yerda e’tiqod lug‘aviy ma’nosini o‘zgartirmaydi, faqat ob’ekti almashadi. Muhim jihat shundaki, badiiy to‘plamda faith ning diniy qo‘llanishlari ma’lum mualliflarda to‘plangan. J. Austen asarlarida u biror marta ham diniy ma’noda kelmaydi, diniy misollar esa asosan Chesterton va Melville romanlarida hamda S. Bryant tuzgan bolalar hikoyalari to‘plamida uchraydi.

4. Qadriyat darajasidagi uchrashuv

Ikki yo‘l axloq nuqtasida kesishadi. O‘zbek tilida e’tiqodni axloq o‘lchovi deb bilish paremiya darajasida, kamida to‘rt maqolda leksikallashgan. Speake lug‘atining mavzular ko‘rsatkichida e’tiqod va axloqni bog‘lovchi maqol topilmadi, ingliz tilida bu bog‘lanishni frazeologiyadagi *good faith* yolg‘iz o‘zi ko‘taradi. O‘q bitta, ifoda darajasi esa turli.

Moddiyat o‘qida ikki til e’tiqodni boylikdan ajratadi, biroq har xil usulda. O‘zbek maqoli boylik so‘zini iymonga beradi, ingliz *You cannot serve God and Mammon* maqoli esa ikki xo‘jayinga birdaniga xizmat qilib bo‘lmasligini aytadi [11]. Birinchisi dunyoviy tushunchani muqaddas qadriyatga bo‘ysundiradi, ikkinchisi ularni qarama-qarshi qutblarga ajratadi.

Eng kutilmagan moslik amaliy insoniylik o‘qida kuzatildi. U. Hamdam hikoyasidagi qahramon “Агар ўламан деб ётган шу кишига ҳозир ёрдам бермасам, иймонимни аниқ бой бераман…” deydi [16]. H. Melville hikoyachisi esa Xudo irodasini “to do to my fellow man what I would have my fellow man to do to me” deb ta’riflaydi [19]. Ikkala matnda ham e’tiqod marosim bilan emas, boshqa odamga qilingan ish bilan o‘lchanadi. Diniy konsept bu yerda o‘z mazmunini yo‘qotmaydi, lekin uning o‘lchovi dunyoviy amalga ko‘chadi. Bu moslik ikki tilda ham faqat badiiy nutqda qayd etilgan.

MUHOKAMA

Natijalar Lakoff va Johnsonning qadriyat va metafora izchilligi haqidagi qoidasini [5, p. 22] kutilgan yo‘nalishda tasdiqlaydi, ammo bir qo‘shimcha bilan. Ikki madaniyat e’tiqodni bir xil ontologik asosda, narsa sifatida tasavvur qiladi. FAITH IS AN OBJECT modeli ikkala tilda lug‘atda bor va Slingerland aytgan tana tajribasidagi umumiylikka [2, p. 1] mos keladi. Farq bu narsaning qayerga qo‘yilishida. O‘zbek tilida iymon keltiriladi va yo‘qotiladi, ya’ni uning egasi va manbasi muhim. Ingliz tilida faith kimgadir yoki nimagadir qo‘yiladi, uning manzili muhim. Birinchisi vertikal munosabatni, ikkinchisi gorizontal munosabatni oldinga chiqaradi.

Stepanovning shartnoma talqini [1, c. 266] ingliz materialini yaxshi tushuntiradi. Kunin lug‘atidagi beshta faith birligining hammasi ishonch, halollik va qasam sohasida turishi tasodif emas deb hisoblaymiz. Shartnomaviy qatlam ingliz tilida eng barqaror lug‘aviy qatlam bo‘lib qolgan va diniy mazmun unga keyinroq, ustma-ust tushgan. Shuning uchun ingliz tilida dunyoviylashuv haqida emas, qatlamlar yonma-yon turishi haqida gapirish to‘g‘riroq. Dunyoviy ma’no diniy ma’nodan o‘sib chiqmagan, u o‘z o‘rnida qolgan.

O‘zbek tilida esa jarayon teskari. Etimologik lug‘at dalili bo‘yicha diniy ma’no umumiy ishonch ma’nosidan keyin paydo bo‘lgan [8, 166-b.], izohli lug‘at esa uning hozirgi dunyoviy kengayishini qayd etgan [7, 215-b.]. Diniy termin axloq sohasiga chiqqanida muqaddaslik salmog‘ini o‘zi bilan olib boradi. *Imonsiz* so‘zining haqorat sifatida ishlatilishi shundan dalolat beradi. Agar so‘z to‘liq dunyoviylashganida, u bunday kuchli baho yuki tashimas edi. Maslova ajratgan ikki axborot turini [6, c. 12] eslasak, ingliz e’tiqodining muqaddas qatlami Bibliyada kodlangan umuminsoniy axborotga yaqin. O‘zbek iymonining axloqiy qatlami esa milliy axborotga, xalq maqoliga tayanadi.

Richardson va hammualliflari tahlil qilgan Nur oyati [3, p. 2] FAITH IS LIGHT modelining nima uchun ikkala tilda ham faqat diniy kontekstda qolganini izohlaydi. Nur obrazi ilohiy manbaga bog‘liq bo‘lgani uchun u dunyoviy ob’ektga osonlik bilan ko‘chmaydi. Biz yig‘gan materialdagi nur va yulduz misollari diniy matn yoki diniy ramz atrofida keladi. Bu holat modelni konseptning muqaddas qutbida mustahkam ushlab turadi.

Natijalarni talqin qilishda bir necha cheklov bor. Ingliz faith etimologiyasi asl manbadan tekshirilmagan, shartnoma qatlamining yoshi haqidagi fikr shu sababli faraz darajasida qoladi. Faith qo‘llanishlarining ma’no guruhlari qo‘lda va taxminiy sanalgan. BUILDING va LIVING BEING modellari faqat bir tomonda, bitta muallif matnida topilgan, ikkinchi tilda esa maxsus qidiruv o‘tkazilmagan. O‘zbek maqollari OCR yo‘li bilan olingan va asl nashr skani bilan tasdiqlanishi kerak. Model chastotalari korpus tahlilida, til egalari ongidagi yadro esa keyingi bosqichda o‘tkaziladigan assotsiativ eksperimentda aniqlanadi. Ingliz badiiy to‘plami asosan XVIII asr oxiri va XX asr boshidagi asarlardan, o‘zbek to‘plami esa XX va XXI asr nasridan tuzilgan. Bu ham diniy va dunyoviy qo‘llanish nisbatiga ta’sir qilishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot savoliga javob quyidagicha. O‘zbek tilida e’tiqod konsepti bitta nom ichida harakatlanadi. Imon umumiy ishonchdan diniy e’tiqodga, undan axloq

o‘lchoviga o‘tgan, bu yo‘lni FAITH IS AN OBJECT va FAITH IS A QUANTITY / FORCE ko‘prik modellari ta’minlaydi, FAITH IS A MORAL MEASURE esa uning lug‘atga kirgan so‘nggi nuqtasi. Shu bilan birga diniy nom vatan va boylik kabi dunyoviy tushunchalarni muqaddaslashtirgani uchun harakat ikki tomonlama kechadi.

Ingliz tilida konsept sohalar orasida ko‘chmaydi, ular yonma-yon joylashadi. Shartnoma va sadoqat qatlami frazeologiyada mustahkamlangan, muqaddas qatlam esa Bibliya iqtibosi va muallif metaforasida saqlanadi. Ikki til e’tiqodni axloq va insonga qilingan amal bilan o‘lchashda uchrashadi, ammo bu nuqtaga qarama-qarshi tomondan keladi. Keyingi ishda modellar chastotasini korpusda va til egalari ongidagi o‘rnini eksperimentda tekshirish rejalashtirilgan.

ADABIYOTLAR

1. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997.
2. Slingerland E. Conceptual Metaphor Theory as Methodology for Comparative Religion // Journal of the American Academy of Religion. – 2004. – Vol. 72, № 1.
3. Richardson P., Mueller C.M., Pihlaja S. Cognitive Linguistics and Religious Language: An Introduction. – New York; Abingdon: Routledge, 2021.
4. Казнина Е.Б. Концепт “вера” в диалогическом христианском дискурсе: автореф. дис. … канд. филол. наук. – М., 2004.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago; London: The University of Chicago Press, 2003 [1980].
6. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдли. II жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006.
8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II: Араб сўзлари. – Тошкент: Университет, 2003.
9. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – 4-е изд. – М.: Русский язык, 1984. – 944 с.
10. Ayto J. Oxford Dictionary of English Idioms. – 4th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2020.
11. Speake J. (ed.) The Oxford Dictionary of Proverbs. – 6th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2015.

12. Ўзбек халқ мақоллари / Тузувчилар: Т. Мирзаев ва б. – Тошкент: Шарқ, 2005. – 512 б.
13. Холмирзаев Ш. Ёзувчи // ziyouz.uz электрон кутубхонаси (мурожаат санаси: 28.09.2026).
14. Эшонқул Н. Фаришта // ziyouz.uz электрон кутубхонаси (мурожаат санаси: 28.09.2026).
15. Султон И. Юсуф ва Зулайҳо // ziyouz.uz электрон кутубхонаси (мурожаат санаси: 28.09.2026).
16. Ҳамдам У. Мусулмон // ziyouz.uz электрон кутубхонаси (мурожаат санаси: 28.09.2026).
17. Султон И. Боғи Эрам // ziyouz.uz электрон кутубхонаси (мурожаат санаси: 28.09.2026).
18. Chesterton G.K. The Ball and the Cross. – Project Gutenberg (elektron nashr).
19. Melville H. Moby-Dick; or, The Whale. – Project Gutenberg (elektron nashr).
20. Austen J. Sense and Sensibility. – Project Gutenberg (elektron nashr).